

KRÁTKE DEJINY IZRAELA

Jozef Jančovič

Abstract. In ancient Israel, contrary to the mythological viewing of history by other ancient nations, historical events are regarded as unique and unrepeatable. This outlook further defines the biblical understanding of history and the unique relationship of Israel with its God. Historical events are viewed in a linear perspective: they stem from God's promise and are directed towards their final accomplishment. The Old Testament texts reflect the history of Israel along with its existential experience with God which makes the focus of the Old Testament texts more of literary-theological character than historical. Although elaborated through the theological perspective, these texts are essential witnesses of historical events.

V protiklade k mýtickej vízii dejín iných národov sa v starovekom Izraeli presadil pohľad na udalosti cez ich jedinečnosť a neopakovateľnosť, ktorý determinuje biblické chápanie dejín a originálny vzťah Izraela s Bohom. Dejiny sa chápu v lineárnej perspektíve postupu udalostí, ktoré vychádzajú z Božieho prísľubu nasmerovanému k splneniu. Text Starého zákona odráža dejiny izraelského národa a existenčnú skúsenosť národa a jednotlivcov s Bohom Izraela. Spisy skôr literárno-teologicky zamerané na dejiny spásy sú neodmysliteľným svedectvom o špecifických dejinách, čo teológia textov rozmanitým spôsobom odzrkadľuje. Texty sú kľúčovým prameňom o priebehu a súvislostiach dejín.

Časť starozákonných textov má *zámer vykresliť dejinné udalosti* (najmä knihy 1 - 2 Sam; 1 - 2 Kr; 1 - 2 Krn; Ezd; Neh; 1 - 2 Mach), oproti tomu zámerom mnohých iných textov nie je vždy iba „objektívne“ zachytávanie udalosti (Gn, Ex, Nm, Dt, Joz, Sdc). Práca svätopiscov zapadala do určitého kontextu, z ktorého jednak vychádza a ktorému bola adresovaná. Výklad textov kníh musí práve špecifiká tohto kontextu porozumieť. **Kérygmatická historiografia** (Knihy Genezis až Numeri) má vlastný zámer výpovede pre súdobých poslucháčov, pre ktorých boli uvedené dejinné udalosti látkou a názorným materiálom. Platí to pre rozprávania o patriarchoch a počiatkoch dejín Izraela, ktoré majú podobu literárneho žánru ságy alebo etiológie. Pri týchto textoch sa exegéza pýta podstatnú otázku, aký je zámer textu? Niečo podobné platí aj pre diasporné novely (Knihy Ester, Tobiáš, Daniel). Vlastnú **počiatočnú historiografiu** ponúkajú knihy 1 - 2 Sam, 1 - 2 Kr a v zidealizovanej podobe aj 1 - 2 Krn. Izraelské dejiny sa skladajú z mozaikových kameňov, ktoré dopĺňajú prorocké rozprávania, kultické texty a právne texty na pozadí sociálnych premien [3, s. 14].

Metóda skúmania dejín Izraela využíva tieto pramene, uvedomujúc si ich limity:

a) *starozákonné texty*,

- b) *mimobiblické pramene* (egyptské, chetitské, babylonské, asýrske texty: dejiny 2. - 1. tisícročie),
- c) *archeologické nálezy* (tzv. *nemé pramene* pre sociálne a politické vzťahy).

Nárys a prezentáciu dejín určujú poznatky historického bádania. Vlastné dejiny židovského národa sa teda začínajú v 2. tisícročí pred Kr. cez postavu patriarchu Abraháma a jeho rodinný klan, ktorého migrácia sa viaže na polonomádsky štýl života. Bežne sa historické obdobie viaže na prvé písomné záznamy. Mimobiblické nápisy siahajú už do prvých storočí 3. tisícročia pred Kr., čo je okolo 1 000 rokov pred Abrahámom. Z tejto doby boli odkryté mnohé dávne kultúry v Egypte, Mezopotámii a Sýrii, počiatky ktorých vystupujú až do 5., 6. a v niektorých prípadoch až do 7. tisícročia pred Kr. Hebreji prišli na scénu dejín pomerne neskoro v mladšej dobe bronzovej (LB) 1550 - 1200 pred Kr.

Patriarchovia

Pri posudzovaní historickej hodnoty biblických rozprávání sa treba vyvarovať absolútneho uznávania historickej autenticity každého detailu v Písme alebo na druhej strane odmietaniu možnosti historickej autenticity v rozprávaniach Písma o patriarchoch. Niektorí autori popierali historicitu patriarchov a chápali ich ako eponymné osobnosti, resp. symbolické postavy, ktorých reálnu existenciu popierali. Do teórie prameňov (*Literarkritik*) zasiahla škandinávská škola, ktorá upozornila na predchádzajúce ústne tradície, ktoré sa nebrali dovedy príliš do úvahy. Židovský národ vidí počiatky v inšpirovaných textoch Písma v postavách patriarchov Abraháma, Izáka a Jakuba, o ktorých hovorí Kniha Genezis 12 - 50. Abrahám je daný v biblickej vízii dejín dokonca vo vzťahu s univerzálnou svetovou postavou Noemom, je jeho desiatym potomkom (Gn 11, 10.26). Prvých jedenásti kapitol pojednávajúcich o všeobecných dejinách ľudstva sa viaže na počiatky Izraela práve cez Abraháma. Tieto prvé kapitoly (tzv. prehistória) nemožno brať jednoducho ako historické dokumenty v dnešnom slova zmysle alebo v dnešnej predstave historiografie. Aj ostatné texty Písma si vyžadujú vždy dôkladné odlišovanie historického, literárneho a teologického aspektu. Písmo má však ambíciu podať dejiny tohto národa, o ktorých hovorí podrobnejšie a presnejšie, hoci viac z teologickej ako historickej perspektívy ako iné mimobiblické pramene.

Patriarchovia a mimobiblické správy [2, s. 355 - 58]

Neexistuje mimobiblický dokument, ktorý by spomínal patriarchov a mohol by sa použiť na určenie historického obdobia, v ktorom žili patriarchovia. Z tohto dôvodu pre datovanie patriarchov je nevyhnutné použiť analogické metódy. V dejinách exegézy bolo predložených viacero teórií, ktoré sa opierali o tri dôležité textové zdroje: dokumen-

ty z Ebly (EB III – MB I), dokumenty z Mari (MB II) a dokumenty z Nuzi (LB). Na základe podobnosti týchto dokumentov s príbehmi a životnými zvykmi patriarchov, patriarchovia boli zaradení do nasledujúcich historických období (anglické skratky z *Early, Middle, Late Bronze Age*):

EB I (Staršia doba bronzová)	3500 – 3100	
EB II	3100 – 2700/2650	
EB III	2700/2650 – 2250	Amorejská hypotéza
MB I/EB IV	2250 – 1950/25	Amorejská hypotéza
MB IIA (Stredná doba bronzová)	1950/25 – 1800/1750	Amorejská a Aramejská hypotéza
MB IIB-C	1800/1750 – 1550/40	
LB I (Mladšia doba bronzová)	1550/40 – 1400	
LB IIA	1400 – 1300	Aramejská a Huritská hypotéza
LB IIC	1300 – 1200	

EB III/MB I a Amorejská hypotéza

Amorejská hypotéza súvisí so sťahovaním Amorejčanov v EB III, ktoré pokračovalo v MB. Migrovali z východnej Mezopotámie smerom na západ až dolu do Egypta. Tento typ populácie sa označoval menom MAR.TU. Podľa tejto teórie patriarchovia boli časťou tohto sťahovania národov. Podľa Sumerských zdrojov (EB I – III) Amorejčania boli barbarským semi-nomadským národom. Prvá zmienka pochádza z 26. – 25. stor. pred Kr. z mesta Fara (Irak), ktorá spomína meno MAR.TU v 21. stor. pred Kr. Amorejčania sú nielen semi-nomádi, ale tvoria aj nebezpečný prvok v Mezopotámii. Urský kráľ Šulgi (2094 – 2047 pred Kr.) musel postaviť sériu opevnení, aby ochránil svoje kráľovstvo pred amorejskými nájazdmi. Po zániku dynastie Ur III (2004 pred Kr.) boli už plne integrovaní do miestneho obyvateľstva v Mezopotámii. Vojsková terminológia počas tohto obdobia prezrádza, že tieto miesta boli obsadené ich dôstojníkmi (UGULA MAR.TU doslovne vodca Amorejčanov sa používal na označenie vojenského vodcu). Dokumenty z Ebly potvrdzujú existenciu Amorejčanov, ich sťahovanie smerom na západ a ich nezastupiteľnú úlohu v obchodovaní medzi východom a západom. Nápadné podobnosti medzi sumerskými mýtami (stvorenie sveta a potopa) môžu naznačovať, že prostredníkom týchto tradícií mohli byť práve oni.

MB II a Amorejská hypotéza

Datovanie patriarchov do MB II je založené na porovnávaní textov nájdených v Sýrskom meste Mari s biblickými príbehmi (de Vaux, Speiser). Učenec Malamet syntetizoval základné biblické charakteristiky migrácie patriarchov: 1. smer migrácie z Mezopotámie do Kanaánu; 2. emigranti žijú ako cudzinci a seminomádi; 3. udržujú kontakty s rodinou zemou (*Die grosse Zuge* teória). Prvým indikátorom zhodnosti bolo nájdenie mien patriarchov ako Abram, Laban, Jakub a Benjamín medzi

textami v Mari. Ďalším bodom bola lingvistická zhoda medzi technickými termínmi pre označenie kmeňa a klanu (*gājum* – *gōj/chibrum-cher, ummatum-ummāh*) a usadliska (*nawūm-nāweh, chacārum-chācēr*). Ďalej koncept vlastníctva v Mari a v Izraeli bol nielen lingvisticky podobný (*nachālum* – *nchl*) ale vlastníctvo bolo nepredajné a mohlo byť získané len cestou adopcie. Organizácia spoločnosti v Mari a u patriarchov bola podobná: patriarchát a rozšírená rodina.

MB/LB (2. tis. pred Kr.) a Aramejská hypotéza

Táto teória sa zakladá na verši Dt 26, 5 a „*ty povieš pred tvárou Pána, svojho Boha: ‚Môj otec bol potulný Aramejčan, potom v malom počte zostúpil do Egypta a býval tam; a vzrástol na veľmi veľký, silný a početný národ‘*“. Exegéti všeobecne súhlasia, že tento verš patrí k starším vrstvám sv. Písma. Vzhľadom na to, že od čias monarchie boli Izraeliti často vo vojnách s Aramejčanmi, je málo pravdepodobné, že niektorý národ by chcel hľadať svoje korene u svojho úhlavného nepriateľa. Mesto Cháran bolo do 12. stor. pred Kr. v rukách Amorejčanov a po 12. stor. prechádza do rúk Aramejčanov. Podľa tejto teórie patriarchovia boli pôvodom Aramejčania, ktorí putovali z Mezopotámie smerom na západ. Táto hypotéza zodpovedá aj biblickým textom, kde je Lában Aramejčan (Gn 25, 20; 28, 5; 31, 20.24).

LB a Huritská hypotéza

Vykopávky v meste Nuzi (Jorgan Tepe, Severný Iraq) priniesli na svetlo asi 3 500 tabuliek napísaných v akadštine so silnými stopami huritského dialektu. Ukázali sa dve podobnosti medzi huritskými zvykmi a zvykmi patriarchov: v huritskej tradícii neplodná manželka dala svojmu manželovi svoju slúžku, aby z nej dostala potomstvo a táto tradícia poznala manželstvo medzi bratom a sestrou. Oba tieto zvyky nachádzajú svoje paralely v Gn 12, 16 a 20. Ďalej objav slova *chapiru* medzi textami v Nuzi vzbudilo teóriu, že tento kmeň bol predchodcami Hebrejov (na základe etymologickej podobnosti). Z pohľadu tejto teórie patriarchovia boli kmeňom *chapiru*, ktorý bol poznačený huritskými zvykmi.

Predložené modely ani definitívne nepotvrdili, ale ani nevyvrátili existenciu patriarchov. Dôvod podľa G. Ramseyho je jednoduchý: väčšina príbehov opísaných v Gn 12 – 50 sú rodinné príbehy, ktorých historickosť historik nemôže ani potvrdiť ani vyvrátiť. Ide tu o rodinné príbehy, ktoré sa zvyčajne nedostanú do typu záznamov, ktoré prežili do dnešnej doby (Ramsey 2002, 175). Na druhej strane, mnohé príbehy, ako príbeh neplodnej ženy, ktorá porodí v starobe (Sára), úspech najmladšieho brata (Jozef), podvodník je podvedený (Jakub a Lában), bohatá zvodkyňa sa pomstí (Putifarova žena) sú príbehy, ktoré sa nachádzajú aj v iných kultúrach. Ďalšia skutočnosť, ktorá spôsobuje problém

pre historika, sú prvky, ktoré nie je možné prakticky datovať (premena človeka na sofný stĺp, zjavenie sa anjelov atď.). To isté platí o genealogických radoch, prísľubeniach a požehnaniach. Z tohto pohľadu by Kniha Genesis mohla byť chápaná ako reflexia Izraela nad svojou minulosťou. Metodologicky autori knihy Gn používali teleskopickú techniku, t. j. stlačili do osudov jednej osoby (jednej rodiny) osudy viacerých generácií alebo celých období. S istotou môžeme povedať, že aspoň tri charakteristiky, ktoré sa nachádzajú v príbehoch patriarchov, môžu byť datované do druhého tisícročia pred Kr. [6, s. 177]:

1. vzťah sestra-manželka (12; 20),
2. ceny otrokov (37, 48),
3. formy zmlúv (21, 23ff.; 26, 28 - 30; 31, 51 - 4).

Porovnávaním dostupného mimobiblického materiálu možno uzavrieť, že spôsob života patriarchov zodpovedá semipastoralistom z 2. tis. pred Kr. a materiály z Mari sú najbližšie biblickým príbehom opísaných v kap. 12 - 50.

Exodus [5, s. 26 - 31]

História nám potvrdzuje prítomnosť izraelských kmeňov na scéne dejín v 2. pol. II. tisícročia pred Kr. (1500 - 1190). Do úvahy prichádza mladšia doba bronzová: 1550 - 1200 pred Kr. Pobyt Izraela v Egypte zodpovedá tamojšej vláde 18. dynastie. Bolo to obdobie, v ktorom sa Egypt stal najmocnejšou ríšou sveta. Táto dynastia sa v Egypte zbavila Hyksósov a panuje počas viacerých storočí. Ahmoses I. prenasledoval Hyksósov až do Kanaánu (1580), a tak si otvoril cestu na východ. V Kanaáne v XVI. - XV. stor. pred Kr. preberali mesto za mestom a zastavili sa až pri Eufrate. Za vlády Tutmosesa III. (1490 - 1435) dosiahla moc egyptských faraónov svoj vrchol; definitívne porazil Hyksósov a jeho ríša sa rozprestierala od Eufratu až po Núbiu. Králi Mitanni dávali svoje dcéry za manželky egyptským faraónom. Tento zvyk trval od Tutmosisa IV. až po Amenofisa IV.

V XIV. stor. sa egyptská veľkoria rozkolísala vo svojich základoch a zdalo sa, že sa rozdelí na dve časti. Toto obdobie sa v historických vedách nazýva *Amarnazeit* (obdobie Amarna) podľa mesta Achataton v Tell El-Amarna, ktoré sa stalo na krátky čas hlavným mestom ríše.

Všetko sa začalo nástupom Amenofisa IV. (1370 - 1353) k moci. Bol to mladý faraón, syn Amenofisa III., po svojom nástupe na trón sa dostal do konfliktu s kňazskými kruhmi boha Amona. Amenofis IV. sa rozhodol zreformovať celé egyptské náboženstvo tým, že vyhlásil kult jediného boha Atona (tzv. slnečný kotúč). Zmenil si meno na Achnaton a kráľovské sídlo preniesol z Téb do nového vybudovaného mesta s názvom Achataton. Listy z Amarny boli objavené roku 1887 v zrúcaninách mesta Achataton na pravom brehu stredného Nílu. Celkove je to okolo 350 hlinených tabuliek napísaných klinovým písmom v akadčine. Obsahujú korešpondenciu Amenofisa IV. (Achnatonom) a kniežat

Babylonska, Asýrska a Cypru. Výslovne sa tam spomínajú mená kanaánskych miest Byblos, Bejrút, Sidon, Týrus, Akko, Sichem, Aškalon, Megiddo, Gezer, Lakiš, Jeruzalem, Gaza a Jaffa. Tamojšie kniežatá v týchto listoch prisahajú ako vazali vernosť a lojalitu suverénnemu faraónovi Egypta, no niektorí podávajú aj protesty alebo požadujú ochranu pred plieniteľmi *chapiru*, kedy napr. Abdi-Heba, kráľ Jeruzalema (označenom v tom čase ako Urusalim) žiada okolo roku 1350 pred Kr. o pomoc (list E 287): *Ak prídu vojská tento rok, kraje a ich králi zostanú pre kráľa, môj pane; ale ak vojská neprídu, tieto kraje a ich králi nezostanú kráľovi, môj pane* [8]. Koncom 14. stor. moc v Egypte začala upadať a na severe sa vzťahovali Chetití a na východe Assýrcania.

S Ramsesom I. nastupuje 19. dynastia. Tento panovník vládol krátko (1310 - 1309), moc odovzdal svojmu synovi Setimu I. (1308 - 1304). Tento sa ihneď po svojom nástupe k moci začal pripravovať na výboje v západnej Ázii. Podarilo sa mu dobyť Kanaán, získal Bet šean, tu sa stretol s kmeňmi Chapiru a pokračoval v nádeji, že získa Sýriu od Chetitov. Vojska nakoniec vypukla medzi Chetitmi a Ramzesom II., ktorý vládol v rokoch 1290 - 1224. Chetití pod vedením kráľa Muwattalíša (1306 - 1282) zhromaždili okolo 30 000 vojakov. V oboch armádach bojovali okrem domorodých vojakov aj najatí žoldnieri. V piatom roku vlády Ramzesa II. sa odohralo otvorené vojenské stretnutie medzi ním a Chetitmi. Vojsko vyhral Egypt, ale nepokračoval vo výbojoch ďalej, čím sa vzdal nároku na Sýriu. Nakoniec za vlády Chattuššila III. (1275 - 1250) uzavrel Egypt s Chetitmi mierovú zmluvu, opis ktorej sa našiel v Egypte aj v Boghazköy (bývalé hl. mesto Chattuššaš). Je to prvá zmluva tohto druhu v dejinách. Jej dôvodom bolo pravdepodobne asýrske nebezpečenstvo.

Posledné roky vlády Ramzesa II. panoval v Egypte pokoj a to bol čas na rozvinutie veľkej stavebnej aktivity. Už Seti I. začal znovu budovať a obnovovať mesto Avaris a Ramzes v tom pokračoval. Toto mesto nazval «Ramzesov dom». V týchto časoch mal Egypt veľmi čulé kontakty s Áziou, v Egypte sa usadili mnohé semitské kmene, mnoho semitských slov sa dostalo do egyptskej reči a viaceré kanaánske božstvá boli prijaté do egyptského panteónu. Nástupcom Ramzesa II. bol Merneptah (1224 - 1216). Jeho vláda bola poznačená mnohými nepokojmi. Merneptah sa okolo roku 1219 vydal na vojenskú výpravu do Kanaánu a medzi jeho nepriateľmi, ktorých porazil, bol aj ľud Izraela. Na jeho stéle objavenej v roku 1896 Flienders Petriem v Tébach je vôbec prvá zmienka o Izraeli v mimobilickom prameni. Slová *Izrael je zničený, niet v ňom semena*, označujú za pomoci determinátora popri zničených mestských štátoch Aškalon, Gezer, Janoam nie teritórium, ale cudzie etnikum. Semeno poukazuje na zničené sýpky, resp. na zdecimované ľudské pokolenie etnika.

Tento faraón sa musel rýchlo stiahnuť do Egypta, pretože musel čeliť útokom vojsk národov mora, ktoré pochádzali z egejskej oblasti a patria k mykénskej konfederácii kmeňov. Merneptahovi sa síce podarilo ubrá-

niť Egypt, ale po ňom nasledovali štyria bezvýznamní vládcovia (až do roku 1200), po smrti ktorých Egypt upadol do zmatku anarchie. V tom čase Egypt prakticky celkom stratil svoju nadvládu nad Kanaánom a to Izrael využil na upevnenie svojich pozícií.

V polovici 13. stor. pred Kr. egejské *národy mora* už zaútočili na ríšu Chetitov, ktorí nijako nevládali tieto národy zastaviť. Okolo roku 1240 pred Kr. sa egejské národy mora prevalili cez ríšu Chetitov v Malej Ázii a celkom ju zničili tak, že táto ríša navždy zmizla z mapy Malej Ázie.

Hoci bežne autori pochybujú o tom, že predchodcovia Izraela boli v Egypte a že prežili tamojšie otroctvo, aj pri absencii priamych svedectiev o tom, že Izrael bol v egyptskom otroctve, sa logicky odôvodnene predpokladá, že žiaden národ by si históriu o svojom otroctve nevymýšľal. Správy o 40-ročnom pochode po púšti, ktorého časová dĺžka je skôr symbolická ako realistická, hovoria o tom, ako mnohokrát musel Boh zachraňovať svoj ľud, ktorý sa ukázal mnohokrát ako neschopný a zbabelý. V izraelskom národe opísanom v Egypte a na pochode do Kanaánu sa vyskytujú mnohé egyptské mená: Mojžiš, Chofni, Pinchas, Merari, možno aj Áron a ďalší. Mená izraelských babíc, Sefora a Fua, sú veľmi staré, nachádzajú sa na textoch v Ugarite.

Izraeliti boli podľa nútení stavať mestá Pitom (Tell el-Retaba) a Ramzes. Mesto Pitom ležalo na severovýchode krajiny a pod mestom Ramzes sa pravdepodobne myslí metropola Avaris. Názov tohto mesta ako „dom Ramzesa“ sa objavil až v 11. stor. pred Kr. a vtedy sa slávil 400. výročie založenia mesta. Či 430 rokov pobytu Izraela v Egypte naráža na týchto oslavovaných 400 rokov, je otázka, ktorá nie je zodpovedaná.

Známy je číselný údaj v Ex 12, 37 hovoriaci o šesťstotísíc bojaschopných mužoch, ktorí vyšli z Egypta. Údaj je nadsadený; predstavuje asi počet Izraelitov pri vzniku tradície tohto textu alebo môže mať nejaký iný symbolický význam. Okrem toho je potrebné vziať do úvahy fakt, že s Izraelitmi mohli z Egypta utekať aj iní otroci, ba dokonca aj Egypťania (porov. Lv 24, 10). Na viacerých miestach sú spomínaní napred Kenejci, Kalebít, Madianiti (Joz 14, 13n; 15, 13; Sdc 1, 11 - 15).

Téma exodu je pre Izrael kľúčovou udalosťou dejín. Zázračná záchrana Izraela uprostred Červeného mora síce nie je doložená nijakou zmienkou v egyptských análoch, čo je vcelku pochopiteľné, hoci zostávajú stále otázkou technické okolnosti tejto udalosti. Cestu exodu nemožno celkom presne lokalizovať, pretože nie sú presne známe všetky miesta, spomenuté v opise exodu. Hebrejský názov „*jam súf*“ sa dá dobre pochopiť ako „trstinové more“, teda nie Červené more, ktoré podľa autorov nemá žiadne trstiny ani rákosie. Miesto, kde sa začínal pochod exodu, sa nazývalo Gošen alebo Ramzesovo panstvo, alebo Rovina Zoan. Ďalšie miesta, spomínané v Biblii nám môžu pomôcť lokalizovať začiatok pochodu, a to sú: Avaris, Bal-cafon, Mensalehovo jazero, El Qantara.

Presný historický kontext exodu sa zatiaľ nepodarilo stanoviť. Podľa biblického údaju 1 Kr 6, 1 malo už v roku 1446 pred Kr. (čo by bolo za Thutmosea III.) odísť cca 600 tisíc bojaschopných Izraelitov (Ex 12, 37; Nm 2, 32; 4, 48) spolu s inými cudzincami (Ex 12, 38), čo je iste nadsadený počet. Boli pokusy určiť skorší dátum útľaku a exodu, pričom bežne zdieľaný je dnes neskorší dátum udalostí zo začiatku XIX. dynastie faraónov Egyptu Novej ríše (1580 – 1090 pred Kr.): Sethi I. sa pokladá za faraóna útľaku (1309 – 1290), Ramesses II. za faraóna exodu (1290 – 1224) a jeho následník Merneptah (1224 – 1214) je v tomto datovaní podstatný kvôli záznamu o jeho ťažení do Kanaánu zachyteného na stéle z roku 1219 s najstaršou mimobiblickou zmienkou o Izraeli, nájdenej v Karnaku. Námietky voči tejto téze spočívajú v tom, že Ramesses II. zomrel pokojnou smrťou a na jeho múmii niet stopy po utopení (Ex 14, 8.28), no fakt sa dá vysvetliť literárnou fikciou, ktorá uviedla v egyptskom vojsku aj faraóna; omnoho závažnejšou je však absencia záznamov a dokumentov o odchode alebo vyhnaní semitského národa, hoci za jeho vlády bol na kráľovskom dvore semitský funkcionár Ben Azen (v hebr. syn sluchu) s egypt. menom *mss* ako Mojžiš; ktorý by potenciálne mohol vstúpiť do konfliktu medzi semitskými nomádmi a egyptskými dozorcami, no v análoch niet žiadnej zmienky o vzbure proti kráľovi; sluha pokračoval aj pod faraónmi Merneptahom a Ramessesom III [8, s. 34, pozn. 57].

Najviac sa mienky autorov blížia k XIII. stor. a to približne k druhej polovici. V SZ sa spomína časový úsek od exodu po 4. rok vlády Šalamúna (cca 958) a to malo byť 480 rokov. Tento časový úsek je však komentovaný ako skôr symbolický, čo predstavuje 12 x 40 rokov, teda 12 generácií. Izraeliti v Egypte stavali mesto Avaris za vlády Setiho I. alebo Ramzesa II., za vlády ktorých sa toto mesto skutočne zbudovalo. Podľa Merneptahovej stély bol Izrael roku pred rokom 1200 už v Kanaáne. Kráľovstvá Moab a Edom nevznikli tiež skôr ako v 13. stor. Pravdepodobne za vlády Setiho I. boli Izraeliti donútení stavať mesto Avaris a za vlády Ramzesa II. sa uskutočnil exodus.

Pochod púšťou

Pochod púšťou nemožno presne rekonštruovať, pretože sa nedajú s istotou identifikovať všetky lokality, ktoré sa v Písme spomínajú. Biblická správa umiestňuje teofániu Boha na vrch Sinaj alebo Horeb, pod čím sa rozumie ten istý vrch. Napriek tomu je vrch Sinaj a udalosti na ňom sú málo jasné. Na vrchu nešlo v Ex 19 o búrku, ale o teofánie pomocou prírodných živlov. Jestvujú aj iné pokusy o lokalizáciu miesta zjavenia, napred do severnej časti polostrova Sinaj alebo do blízkosti Kádeša.

Boží vrch, nazývaný *Sinaj* alebo *Choreb* (z hebr. *suchý, pustý*) je miestom stretnutia Izraela so svojim Bohom. Nie je možná presná lokalizácia. Kresťansko-mníška tradícia zo 4. stor. ho umiestňuje medzi skupinu vrchov na juhu Sinajského polostrova, v centre ktorého sa nachádza Sinaj (arab. *Jebel Musa* 2 285 m) medzi vrchmi *Jebel Katherin* (2 637 m) a *Jebel Ser-*

bal (2 070 m). Existujú dva iné návrhy na jeho lokalizáciu: *Jebel Serbal* na severozápade polostrova (35 km SZ od Jebel Musa) alebo vrch sopečného pôvodu *Jebel al-Lawz* v Saudskej Arábii blízko Akabského zálivu z dôvodu zmienky o vrchu v Madiáne (Ex 3, 1n). Na tradičný Sinaj dnes vedie karavánná cesta z r. 1850 a pútnická cesta pozostávajúca zo 4 000 schodov vytesaných mníchmi z kláštora sv. Kataríny. Deuteronomistická tradícia označuje zámerne Sinaj ako Choreb azda kvôli aluzívnosti názvu na pohanské božstvo mesiaca Sin. Neistota s lokalizáciou vrchu je relatívna oproti posolstvu a udalostiam na vrchu a pod vrchom zachytených v Písme [8, str. 34, pozn. 56].

V prospech teofánie, ktorá sa odohrala na dnešnom pohorí Sinaj v južnej časti polostrova hovorí dlhá tradícia židovských a kresťanských podaní. Cesta smerom na juh až juhovýchod z Egypta je veľmi pravdepodobná, a to z dvoch dôvodov: Mojžiš tieto miesta poznal zo svojho predchádzajúceho pobytu v rodine svokra Jetra a Madiánci, od ktorých mal Mojžiš manželku, boli v týchto oblastiach známi, pretože pracovali v egyptských baniach, ktorých je v oblasti Serabit el-Kadim veľa. Podľa biblických správ urobili Izraeliti vo svojom pochode púšťou smerom do Kanaánu veľký oblúk. Najskôr sa zastavili na nejaký čas v Kadeši (odtiaľ podľa Dt 2, 14 po potok Sared putovali až 38 rokov), až potom z východnej strany Mŕtveho mora prešli cez Moab k Jordánu. Detaily tejto cesty nie je možné celkom presne dosvedčiť, pretože sa navzájom prelínajú a nie je možné jasne ich zharmonizovať. Okrem toho mnohé miesta nie sú identifikované. Isté je to, že Izraeliti potrebovali byť stále v blízkosti vody, boli to totiž nomádi, ktorí nepoužívali tavy, ale používali osly a tie potrebovali stále vodu. Preto dlhý pobyt v Kadeši a problémy s vodou sú historicky celkom odôvodnené [5, str. 32].

Biblické podanie o vzniku Izraela vo svetle svedectiev

V prípade biblických správ o pobyte Izraela v Egypte, o jeho sformovaní sa v národ a o výstupe z Egypta nejedná o presné historické dokumenty, a preto sú historici odkázaní na ten istý spôsob skúmania tejto problematiky, ako pri patriarchoch: sledovať jednotlivé rozprávania a overovať ich na základe porovnávania so známymi faktami. Druhým prvkom, ktorý je potrebné vziať do úvahy, je to, že aj keď sú tieto rozprávania čo do textu asi viacvrstvové, predsa ich treba vziať ako jednotlivé texty a skúmať ich výpovede vo svetle mimobiblických svedectiev.

Podľa biblického podania Izraeliti zaujali zasľúbenú zem bleskovo po prekročení Jordána, keď zorganizovali dve rýchle dobývacie akcie smerom na sever (Sichem) a na juh (porov. Joz 1 - 12). Krajina bola rozdelená medzi 12 kmeňov (Joz 13 - 21). Súčasne však Biblia ponúka ešte aj iný obraz o zaujatí Kanaánu, a to postupným procesom (*peaceful infiltration*), ako to dosvedčujú početné zmienky v Písme (Joz 13, 2 - 6; 15, 13 - 19; 23, 7 - 13). Kniha Sudcov na viacerých miestach hovorí o tejto postupnej infiltrácii izraelských kmeňov do jednotlivých miest

(Sdc 1, 9 - 15). Rozdielne údaje pochádzajú pravdepodobne z toho, že kniha Jozue idealizuje zaujatie Kanaánu Izraelitmi a opisuje ho ako jednorazové.¹ Z toho možno uzatvárať, že na jednej strane je veľmi pravdepodobné, že Kanaán bol zaujatý Izraelitmi postupne, na druhej strane príliš mnoho miest bolo zničených koncom 13. stor., a tak obe teórie (rýchle vojenské zaujatie - *the conquest theory*; postupná infiltrácia) ostávajú v platnosti a pozornosti vedcov. Pridružujú sa k nim aj iné modely, prekonaný je model kmeňovej konfederácie (amfiktyónia) a triednej vzbury obyvateľstva, ale do úvahy prichádzajú teórie pastierskych Kanaánčanov a symbiotický model.

Izrael v období sudcov a Izreal monarchiou [5, str. 43 - 51]

V období XII. a XI. stor. je územie začlenené na rôzne kraje a archeológia naznačuje zložitú nehomogénnu situáciu v kontinuite s materiálovou kultúrou predošlých období ale aj s novými prvkami. Na pobreží a v údolí Jezrael a v údolí Jordánu sa vníma kontinuita materiálovej kultúry s minulosťou. V oblasti vrchov sa mestská kultúra uberá skôr k lokálnym domácim sídlam, skadiaľ budú pochádzať predkovia izraelskej monarchie [3, s. 14]. Okolnosti vzniku monarchie sú zachytené v Samuelových knihách. Striedajúca sa promonarchická a antimonarchická tendencia piatich textových celkov v 1 Sam 8 - 12 odráža historické ťažkosti v pohľade na monarchiu. Niektorí autori (napr. Roffé) predpokladajú, že väčšina správ uvedených v Samuelových knihách pochádza od očitých svedkov a že správy sa do týchto kníh dostali cez kráľovské archívy a prvými zapisovateľmi týchto správ boli kráľovskí aulisti a úradní kronikári. Bezprostrednou príčinou, ktorá rozhodla o popularizácii myšlienky monarchie v Izraeli, bolo asi nebezpečenstvo zo strany Filištíncov. Do Kanaánu prišli neskôr ako Izraeliti a počas celého obdobia sudcov žili tieto dva národy vedľa seba. Je zaujímavé, že s týmto národom Izrael nikdy neuzavrel nijakú zmluvu. Filištínci boli pravdepodobne v Kanaáne prví, ktorí vyrábali zbrane zo železa. Ich ďalšou silnou stránkou bolo to, že v ich mestách vládli mestskí králi (tyrani), ktorí medzi sebou výborne spolupracovali napriek tomu, že nemali centrálnu vládu. Najmä do bojov nastupovali jednotne a boli veľmi chrabří bojov-

¹ Mimobiblické pramene o zaujatí Kanaánu podáva najmä archeológia. V XX. stor. dostala medzi najkompetentnejšie disciplíny vo formulovaní záverov historického charakteru. Významné sú napr. vykopávky v Jerichu, ktoré ukázali, že zaujatie mesta, ako je to opísané v Joz 6, nie je celkom jednoznačné. Podobne je to s mestom Haj. Mesto Betel bolo podľa archeológov koncom 13. stor. vypálené (je možné, že to bolo následkom židovského dobývania zeme) a následne v XII. - XI. stor. pred Kr. znovu postavené, ale v skromnejších rozmeroch. Podobne boli zničené mestá na juhu Kanaánu, ako napred Kirjat Sefer, Lachiš. Je celkom možné, že tieto mestá na juhu nepadli do rúk Izraelitov, ale že boli zničené Egypťanmi (faraón Merneptah okolo r. 1220). Koncom 13. stor. boli zničené aj mestá Hazor, Eglon.

níci, čo nebolo možné tvrdiť o Izraelitoch. Vzájomné vojenské stretnutia Filištíncov a Izraelitov prebiehali na rôznych úrovniach, najskôr sa s nimi stretali bezprostredne susedné kmene a dochádzalo aj k menším potýčkam, ako napred prípad Samsona (porov. Sdc 13 - 16). Prvá veľká bitka Izraelitov s Filištíncami sa odohrala pri Afeku krátko po roku 1050 pred Kr. Izraeliti v nádeji, že Božia prítomnosť im pomôže dosiahnuť víťazstvo, priniesli na bojisko archu zmluvy, ale napriek tomu utrpeli zdruvujúcu porážku a stratili pritom aj samotnú archu. Filištínci zaujali krajinu a zničili svätyňu v Šílo. Najznámejší sudca z tohto obdobia a zároveň prorok bol Samuel. Bol posledným sudcom, ktorý videl pád svätyne v Šílo, prežil zánik správy izraelských kmeňov prostredníctvom sudcov. Samuel pomazal prvého kráľa Šaula v Izraeli.

Obdobie zjednoteného kráľovstva sa viaže bežne k rokom 1030 - 930 pred Kr. Prvým izraelským kráľom bol Šaul. Bol to Benjaminita. Život Šaula poznačili neustále boje najmä s Filištíncami. Nemal ani stále vojsko, veliteľom vojska bol Abner, Šaulov bratranec. Šaul vykonával istú kráľovskú starostlivosť aj o ostatné kmene, ale nebol kráľom v plnom a pravom zmysle slova. Nikdy totiž nevedol do žiadneho boja celý Izrael, ako ani sudcovia to nikdy nedokázali. Šaul však mal väčší vplyv na národ ako sudcovia; titul kráľ mu patrí.

K Šaulovi sa dostal mladý hrdina Dávid cez dve výrazné okolnosti, ktorými si Dávid získal pozornosť: hudobným nadaním (1 Sam 16, 14 - 23) a víťazstvom nad Goliášom (1 Sam 17). Pozíciu si upevnil priateľstvom so Šaulovým synom Jonatanom a dcérou Michol. Pred Šaulovým hnevom unikol do púšte, kde bol vodcom veľkej skupiny bojovníkov.

Položenie Izraela po Šaulovej smrti bolo beznádejné, avšak tento národ sa s odvihudnou rýchlosťou spamätal a zjednotil sa okolo Dávida najskôr v Hebrone Isboset, Šaulov syn kraľoval na severe iba dva roky. Počas tejto doby nedošlo medzi ním a Dávidom k otvorenému boju. Dávid zaujal okolo roku 1000 pred. Kr. Jeruzalem, keď dobyl Jebuzejcov a zlikvidoval tak kanaánsku enklávu, pritom Jeruzalem sa stal hlavným mestom ríše. Nemohlo byť myslené iba ako hlavné mesto Judska, pretože by bolo veľmi excentricky položené. Táto voľba nás upozorňuje na to, že Dávid pri nej myslel naozaj na veľkú zjednotenú ríšu. Vykonávaním kultu boli poverení kňazi, ktorých určil sám kráľ: Abiatar (z línie v Šílo) a Sadok (pôvod neznámy; Jebuzejec?). Prenesením Archy si Dávid opäť posilnil pozíciu a z Jeruzalema urobil národnú svätyňu a pripútal tak všetky kmene k tomuto mestu. Dávid si podmanil Amončanov. Podmanil si aj juhovýchodné oblasti Moabska a Edomska, ktoré mu museli platiť poplatky. Rozloha Dávidovej ríše siahala z juhu od Egyptského potoka (Wadi el-Ariš) a Akabského zálivu cez celý Kanaán až k Libanonskému pohoriu.

Biblia hovorí o tom, že Dávid ustanovil levitov pre službu kultu. Pri tom chrám ešte nejestvoval. Preto sa autori domnievajú, že Dávid mohol mať v pláne levitov rozposlať po celej ríši, aby sa starali o náboženský život jeho ľudu a o oficiálny kult.

Najťažšou krízou na Dávidovom dvore bola Absolónova vzbura (2 Sam 15 - 16). Dávid z Jeruzalema musel utiecť. Utiahol sa do Zajordánska. Veliteľ jeho vojska Joab sa stretol s Absolónom vo vojenskom konflikte a Absolón tu utrpel porážku, pri ktorej prišiel o život. Dávid sa potom mohol do Jeruzalema vrátiť. Ďalšiu vzburu vyvolal Benjamínec Seba. Toto povstanie opäť ukazuje, že Dávidova pozícia musela byť vzhľadom na Šaulovcov strážená až do konca. Nárok na nástupníctvo si robil Dávidov najstarší z jeho žijúcich synov Adoniáš. Adoniáš postupoval podobným spôsobom ako kedysi Absolón. Snažil sa nakloniť si ma-sy, kňaza Abiataru a veliteľa Joaba. Šalamúnovi držal stranu prorok Nátan, kňaz Sadok a veliteľ Dávidovej osobnej stráže Banaiáš. Táto strana musela urýchlene konať. Nátan pomazal Šalamúna pri prameni Gihon a vtedy bol vyhlásený za nového kráľa. Adoniáš použil právo azylu pri oltári a to mu zachránilo život.

Dávidovo impérium sa archeologicky nedá úplne potvrdiť, jeho meno dokladá aramejský nápis zo stély aramejského kráľa Chazaela (2 Kr 8, 28) nájdený v Tel Dane, ktorú objavila Gila Cook v r. 1993. Nápis, datovaný k roku 841 pred Kr., obsahuje spojenie *mlk bytdwd* „kráľ domu Dávida“. Kráľ Hazael z Aramu hovorí, ako sa dostal za pomoci boha Hadada k trónu a ako: „zabil som Jorama, syna Achaba izraelského kráľa a zabil som Ochoziáša, syna Jorama, **kráľa z domu Dávida**“. 2 Kr 9 - 10 však opisuje Jorama zraneného v bitke proti Aramu a keď sa zotavoval v Jezraeli, kráľ Jehu zabil oboch kráľov (2 Kr 9, 24.27). Nie je vylúčená možnosť, že kráľ Jehu a Hazael spolupracovali (porov. 1 Kr 19, 15 - 16).

Východisková pozícia kráľa Šalamúna bola rozdielna od Dávidovej. Mohol sa od začiatku svojej vlády venovať hospodárstvu a diplomacii. Šalamún spočíatku vládol spolu s Dávidom a po jeho smrti sa ihneď ponáhlal zlikvidovať svojich niekdajších odporcov: kňaza Abiataru poslal domov do Anatotu, Joaba dal zabiť ako aj Semeiho. Jeho kroky však treba posudzovať vo vtedajších názoroch na kľatbu a na krvnú pomstu, čo tiež boli súčasťou spravodlivosti. Šalamún (970 - 930 pred. Kr.) sa mohol celkom venovať hospodárskemu a diplomatickému upevňovaniu ríše. Popri obchode a diplomacii sa Šalamún venoval aj modernizácii vojska. Opevnil hradbami a šesť-izbovými bránami strategické mestá Hazor, Megiddo, Gezer, Bethoron. Do armády zaviedol bojové vozy. V Megidde sa pri vykopávkach našli základy maštali, v ktorých bolo za Šalamúna umiestnených 450 koní. Najviac sa Šalamún presadil v hospodárskej oblasti. V Akabskom zálive preto vybudoval prístav Ezion-geber. Dovážal tam zlato (z Ofiru), striebro, drevo, slonovinu a korenie. Účelom prístavu bol iste aj Šalamúnov plán vyvážať med. Získal totiž prístup k už jestvujúcim baniam na získavanie medi v oblasti južne od Mŕtveho mora (okolie Timny). Šalamún sa veľmi šikovne zmocnil obchodu s koňmi a bojovými vozmi tak, že naň získal monopol. Kone dovážal z Cilície a vozy z Egypta, a tak celý transport týchto obchodných artiklov musel prechádzať cez Izrael.

Najdôležitejšou udalosťou Šalamúna bola stavba chrámu za pomoci architektov z Týru; chrám bol z dvoch základných častí: svätyne a veľsvätyne, v ktorej bola umiestnená Archa zmluvy. Pred chrámom boli postavené dva stĺpy: Jachin a Boaz (porov. 1 Kr 7, 21), oltáre a v sústredných obvodoch jednotlivé nádvoría. Chrám pripomínal fenické pohanské chrámy. Chrám plnil dvojakú úlohu: bola to miestna svätyňa kráľa a jeho dynastie a zároveň to bola národná svätyňa s centralizovaným kultom. Šalamúnova múdrosť sa odráža v literárnej a hudobnej činnosti. Jeho spravodlivosť mala aj negatívne stránky. Vysokou mierou zaťažil svoje obyvateľstvo, čo nieslo so sebou zníženie popularity. Svoju ríšu rozdelil na 12 dištriktov (prefektúr) podľa územia jednotlivých kmeňov a do každého dištriktu menoval jedného zástupcu, úlohou ktorého bolo starať sa o odvod daní. Historici spomínajú medzi prefektmi dvoch Šalamúnových zaťov. Šalamún svojou enormnou stavebnou aktivitou spôsobil rozvoj mestskej kultúry, ktorú Izraeliti predtým takmer nepoznali [6].

Vláda Dávida a Šalamúna je charakteristická aj tým, že obaja títo kráľi sa usilovali o centralizáciu kultu. Počas ich vlády sa rozvíja aj teológia dávidovského kráľovstva. Teológia kráľovstva sa okrem iného prejavovala aj tak, že osoba kráľa bola považovaná za reprezentanta samého Boha. Táto predstava bola na Blízkom Oriente celkom bežná a zaužívaná nielen v židovskom náboženstve. Preto nebolo prekvapením, že aj kráľ vykonával niektoré kultické funkcie. Do akej miery vykonával kráľ v Izraeli kult, je veľmi nejasné.

Pád monarchie: Izrael a Judsko [5, s. 52 – 64]

Napriek úspešnej monarchii a vláde Dávida a Šalamúna, sa nepodarilo vnútorne zjednotiť jednotlivé kmene zo severu i juhu územia monarchie. Izraeliti neuznali Roboama za nástupcu Šalamúna. Hlavnou podmienkou mala byť otázka zníženia daní, čo kráľ neuznal. Politiku aj Jeroboam, Nabatov syn, ktorý sa medzičasom vrátil z Egypta.

Roboam sa zachránil v Sicheme. Jeho prefekt Aduram mal asi vyjednávať o nútených prácach a bol vtedy ukameňovaný. Za kráľa bol zvolený Jeroboam (931 – 910 pred Kr.), ktorý vytvára na severe základy kráľovstva. Hlavným mestom sa stal Sichem, neskôr Penuel a Tirza (10 km severne od Sichemu). Rozhodol sa eliminovať náboženský vplyv Judska, preto rozkázal obnoviť staré sanktuária v mestách Betel a Dan, kde nariadil konať kult Bohu. Prijal starý poľnohospodársky kalendár, čím zabránil ľudu putovať do Jeruzalema a orientoval ho na svätyne svojho kráľovstva. Kultom sa vytvorili mnohé príležitosti pre pôvodné kanaánske pohanské náboženstvá, ktoré infiltrovali do kultu Pána pohanské praktiky. Nasledovné epochy takéto počínanie Jeroboama nazývajú „hriech Jeroboama“ (porov. 1 Kr 12, 26 – 13, 34; Am 5 a 7; Oz 8, 4 – 6). Egyptské vojská pod vedením faraóna Sesaka podnikli okolo roku 920 pred Kr. veľké rabovanie po celej Palestíne. V Megiddo sa našiel nejaký úlo-

mok zo stély s menom tohto faraóna. Egypt si tak zaistil domíniom tejto oblasti a kontrolu nad všetkými obchodnými cestami, čo trvalo až do obdobia vlády kráľa Achaba (871 - 852 pred Kr.). Roboamov nástupca, jeho syn Abiam (911 - 908), bez váhania vytiahol proti Jeroboamovi a porazil ho v oblasti Betelu. Tak získal trvalú kontrolu nad územím kmeňa Benjamín. Syn a nástupca Abiama Asa zas utrpel porážku od severného kráľa Básu. Nato už do vzájomných bojov začali zasahovať aj okolité krajiny, predovšetkým Aramejčania, ktorí mali sídlo v Damasku. Po vraždách niekoľkých kráľov v Izraeli sa tam dostala k moci dynastia Omriho, ktorá upevnila poriadok a zaistila pomerne výrazný blahobyť. V Tirze sa začali stavať veľké stavby, ktoré však neboli dokončené, pretože Omri (882 - 871 pred Kr.) sa rozhodol vystaviť nové sídlo v strede ríše. Nová metropola sa volala Samária. Za jeho vlády a za jeho nástupcu sa napriek hospodárskym úspechom zhoršila situácia ľudu. Stalo sa to najmä zásluhou katastrofálneho sucha, ktoré postihlo krajinu za vlády Achaba. Omri pozdvihol izraelské kráľovstvo a spojil sa s fenickým kráľom Etbaalom aj manželstvom jeho syna Achaba (871 - 852) s týrskou princeznou Jezabel.

Kráľ Achab postavil viaceré mestá-pevnosti: Jericho, Megiddo, Samária. Veľký materiálny blahobyť a prítomnosť pohanskej kráľovnej mali dopad v podobe náboženského úpadku, do ktorého sa dostala celá ríša. Došlo dokonca k pokusu kult Boha JHWH nahradiť kultom Baála, o čo sa výslovne usilovala Jezabel. Jej pokus sa nepodaril vďaka rozhodnému zásahu proroka Eliáša, ktorý stál na čele odporu voči Jezabelinej náboženskej politike pohanského kultu. Cyklus textov o Eliášovi a Elizeovi nám to zachytáva. Po smrti Achaba v bitke proti Aramejčanom (1 Kr 22, 1 - 40) sa jeho nástupcom stal jeho syn Achaziáš a po niekoľkých mesiacoch ho vystriedal jeho brat Joram. Tento sa stretol vo vojne s moabským kráľom Mešom, ktorý bol dovtedy vazalom Joramových predchodcov Omriho a Achaba. Jorama v tejto výprave podporovali aj z Judska. Dosiahol síce čiastočné víťazstvo, ale sa mu nepodarilo opäť si celkom podriaďiť Mešu. Z archeológie je známa Mešova stéla, ktorá je významným historickým svedectvom tých čias s menom Jahve.

Tento pokojný rozvoj Izraela mal svoje pozitívne dôsledky aj pre Judsko. Významným kráľom v tomto období bol Jozafát (867 - 846). S Izraelom udržiaval dobré styky, svojho syna Jorama oženil s Atáliou, ktorá pochádzala z Izraela, z Omriho dynastie a presadila Baalov kult aj na judskom kráľovskom dvore. Po bezvýznamnom Joramovi nastúpil na trón jeho syn Achaziáš, ktorý sa stal obeťou vojenského prevratu v severnej ríši, keď Jehu vyvraždil rod Omriho (Jorama a jeho matku Jezabel). Vtedy Atália nastúpila v Judsku sama na trón a dala vyvraždiť celý Dávidov rod, čím chcela presadiť Baalov kult v Judsku. Nepodarilo sa jej to, pretože z Dávidovho rodu sa zachránil ešte len 7-ročný Joas, ktorého kňazi ukryli v chráme a pripravovali na moment odplaty Atálii a na prevzatie moci. V Izraeli jestvovali skupiny, ktoré čakali len na vhodnú príležitosť. Do tejto situácie zasahovali aj proroci, najmä Elizeus. Je-

hu sa obrátil proti Jezabel a vyvraždil celý kráľovský dom aj s tými, ktorí boli ich prívržencami. Medzitým Jehu dal zlikvidovať svätyne boha Baal-Melqarta, a tak bol jahvizmus aspoň oficiálne v Izraeli zachovaný. Tento „krvavý kúpeľ“, ktorý dynastii Omri pripravil Jehu, sa odohral roku 842 pred Kr. Jehu (842 – 814) si spočiatku len veľmi ťažko upevňoval ríšu, medzičasom prišiel o územia za Jordánom, ktoré mu obsadili Aramejčania. Pravdepodobne sa zblížil s judským kráľom Joasom (836 – 798), ktorého pred kráľovnou Atáliou zachránili kňazi a dosadili na judský trón. Jehu vládla celkove nepriniesla Izraelu šťastie. Na trón nastúpil veľmi razantne, ale nemal dostatok politického rozhľadu, ani náboženskej horlivosti.

Po Jehuovi nastúpil na trón jeho syn Joachaz (814 – 800), ktorý musel bojovať proti Aramejčanom. Definitívne ich porazil až jeho syn Joas (800 – 784). Za tohto izraelského kráľa sa pokúsil judský kráľ Amaziáš (798 – 769), posmelený úspechom v Moabsku obnoviť Dávidovu ríšu, ale bol kruto porazený severným kráľom Joasom v bitke pri Bet Šemeš. Joasove vojská vydrancovali Jeruzalem, chrám a kráľovský palác a zničili mestské hradby. Amaziášov nástupca Oziáš [alebo aj Azariáš] (769 – 733) sa venoval znovuvybudovaniu ríše. Asýrskym kráľom Tiglat-pilesarom III. zacítili Izraeliti tzv. „asýrsky teror“. Na dobytých územiach sa neuspokojil s tým, že obyvateľstvu vyrubil poplatky, ale nariadil ich vždy premiestniť na iné miesto, krajiny delil na menšie časti a ustanovoval tam prefektov a odporcov exemplárne kruto trestal. Najskôr sa sústredil na Aramejsko a snažil sa získať od nich územia v ich severnej a východnej časti.

Na čele antiasýrskej koalície sa ocitol izraelský kráľ Pekach spolu s damaským kráľom Razinom. Táto politika nakoniec viedla k zániku Izraela. Rátali, že Judsko sa tiež pridá k tejto koalícii. Judský kráľ Joatam sa šikovne vyhol vstupu do koalície, a preto Rasin, ktorý s Peqahom urobili dohodu, sa rozhodli spolu prinútiť Joatama z Judska, aby sa k nim pridal. Začala sa sýrsko-efraimská vojna, ktorá celkove prebiehala v rokoch 735 – 733 pred Kr. Medzičasom Joatam zomrel a jeho nástupcom sa stal Achaz (733 – 727). Achaz sa obrátil priamo na Tiglat-pilesara III. a ten postupoval veľmi rýchlo cez izraelské územie smerom na juh. V Samárii bol Pekach zvrhnutý a nahradil ho Ozeáš (733 – 724). Damask padol do asýrskych rúk v roku 732 a začalo sa presídľovanie obyvateľstva Galaadu, Galiley a kmeňa Neftali. Tiglat-pilesar III. pokračoval v r. 734 vo výbojoch pozdĺž Stredozemného pobrežia až k Egyptskému potoku, aby tak odrezal možnosť kontaktu Izraela s Egyptom. Synovi Salmanasarovi V. (726 – 722) zanechal obrovskú ríšu bez konkurencie. Situácia v Samárii bola taká, že kráľ Ozeáš tam bol ponechaný, ale musel začať platiť poplatky. Ozeáša roku 724 zatkol a celú krajinu obsadil. Salmanasar ešte toho istého roku zomrel a jeho nástupca Sargon II. (721 – 705) dokončil zničenie Samárie a premiešaním podmanených národov vzniká ľud zvaný Samaritáni.

Po Achazovi sa na kráľovský trón dostal jeho syn zbožný kráľ *Eze-*

chiáš (727 - 698). Ezechiáš venoval viac pozornosti náboženským reformám. Pritom bol účinne podporovaný prorokom Izaiášom. Je pritom isté, že aj ľud vítal Ezechiášove náboženské reformy, pretože Achazov náboženský synkretizmus v ňom vyvolával nevôľu. V tom čase začínajú ožívať plány a nádeje na zjednotenie ľudu severného kráľovstva s judským obyvateľstvom, ale zostalo iba pri želaniach. Medzitým sa dostal na trón Sennacherib (704 - 681) a v podmanených územiach sa začali dvíhať vlny odporu. Sennacherib v roku 701 pritiahol proti Jeruzalemu, keď predtým zlikvidoval všetky mestá a ich kráľov, ktorí sa pridali k protiasýrskej skupine. Sennacherib musel odtiahnuť pre mor vo vojsku, alebo kvôli egyptskému vojsku, ktoré sa blížilo k Jeruzalemu. Ezechiáš zomrel roku 687/6 a Sennacherib bol roku 681 zavraždený. Iní autori (Bright) majú opačný názor, totiž že Ezechiáš zaplatil poplatok pri obliehaní roku 701 a roku 688 bol Jeruzalem zázračne uchránený pred asýrskymi vojskami [1, s. 305 - 11].

Ezechiášovým nástupcom bol mladý Manasses (698 - 642). Podporoval náboženstvo Asýrčanov na území Judska a mal zámer zničiť jahvizmus. Po Sennacheribovi nastúpil Asarhaddon. Dosiahol niektoré úspechy najmä v Egypte. Jeho nástupca Assurbanipal ihneď vo výprave pokračoval a dobyl Egypt. Dal prestavať mesto Ninive s veľkou knižnicou, kde sa našli veľké mýty a legendy. Assurbanipalovi sa podarilo ríšu udržať pohromade. Keď roku 627 umieral, Asýrsko ešte jestvovalo. Roku 626 sa v Babylone stal kráľom Nabopalassar a ubránil sa proti Asýrsku. Do vzájomných sporov vstúpil Egypt a uzavrel s Médmi a Babylonom alianciu proti Asýrsku. Pritom chcel zabrániť ďalšiemu postupu Babylonu. Najväčší priateľ dostali Médi, ktorí dobyli roku 614 mesto Aššur (starú metropolu Asýrska). Všetci spojenci potom roku 612 dobyli Ninive, zvyšky vojska ušli do Haranu, ale nedokázali sa zorganizovať k výraznejšej obrane a Asýrsko tak prestalo jestvovať.

Zbožný kráľ **Joziáš** (639 - 609) nastúpil na trón po Amonovi (vládol iba dva roky a bol zavraždený) v čase slabnúcej asýrskej ríše. Jeho ambíciou bolo odvrhnúť ťažké asýrske jarmo. Podujal sa na to politickou a náboženskou reformou. V náboženskej sfére to bola najradikálnejšia reforma, akú kedy vôbec Judsko zažilo. Podporoval ho v tom prorok Jeremiáš. Rozhodujúcim momentom pre reformu bolo nájdenie knihy Zákona v chráme roku 622 pred Kr. Kráľ vtedy konzultoval prorokyňu Chuldu a so staršími jednotlivých kmeňov obnovil zmluvu ľudu pred Bohom. Poznáme ťažiská reformy:

- najskôr museli zmiznúť všetky prejavy cudzích asýrskych a mezopotámskych kultov;
- zlikvidoval všetkých kňazov a iných, ktorí „profesionálne“ praktizovali pohanský kult;
- zlikvidoval aj bývalé „konkurenčné“ stredisko kultu v Beteli;
- rozšíril hranice územia, na ktorom prevádzal reformu až po severnú Galileu;

- centralizoval kult a kňazov z krajiny vyzval, aby sa zaradili ku kléru Jeruzalema

Joziáš rozšíril hranice svojej ríše aj na územie Efraim, dobyl Betel, Samariu a Megiddo. Roku 612 pred Kr. padlo Ninive do rúk Babylončanov a Médov, z čoho sa tešil celý Orient (porov. Nah 2 – 3). Egyptský faraón Nechao II. (610 – 595), ktorý vládol v Egypte po svojom otcovi Psammetichovi, sa roku 609 rozhodol v Karkemiši zaútočiť proti Babylončanom, aby ho nedostali do rúk. Faraóna Nechaa II. však pri Megiddo (gr. Magedon) napadol Joziáš. V bitke bol ťažko ranený a neskôr zomrel. Táto smrť sa odrazila neskôr v apokalyptickej literatúre „deň Harmagedonu“.

Nechao II. povolal do svojho hlavného stanu v Rible nástupcu Joziáša Joachaza, nasadil mu putá a poslal ho do vyhnanstva za Níl, kde krátko nato umrel. Namiesto neho vymenoval za kráľa iného Joziášovho syna Eliakima a zmenil mu meno na **Joakim** [Jojakim] (608 – 598) a tomu vyrubil veľké ročné poplatky. Za tohto kráľa nastal celkový, hlavne morálny úpadok Judskej ríše, čo veľmi kritizovali proroci Jeremiáš a neskôr v zajatí aj Ezechiel. Za Joakimovo počínanie dostalo celé Judsko krutú odplatu. Nabuchodonozor sa rozhodol skončiť s Joakimom. V decembri 598 obsadil Palestínu a obklúčil Jeruzalem. Joakim v tom istom mesiaci zomrel a jeho nástupca **Joakin** (Jojakin) sa o tri mesiace Nabuchodonozorovi vzdal. Víťaz vydrancoval Jeruzalem, vyraboval chrám a odviezol do zajatia do Babylonu celú kráľovskú rodinu, hodnostárov, remeselníkov s kovom a dôstojníkov. Joachin bol umiestnený v babylonskom kráľovskom paláci, kde s ním dobre zaobchádzali. Jeho nástupcom v Jeruzaleme bol Joakinov príbuzný Mattaniáš, ktorému Nabuchodonozor dal meno **Sedekiáš** (596-586). V dôsledku proegyptskej frakcii naletel intrigám egyptského faraóna a pritiahol na Jeruzalem definitívny trest od Babylončanov, ktorí opäť obklúčili Jeruzalem. Jeremiáš radil ľudu vzdať sa, ale proegyptská skupina ho uväznila ako zradcu. Po krátkej prestávke obliehania vyvolanej príchodom Egyptanov opäť obnovili obliehanie a po 18-tich mesiacoch Jeruzalem musel kapitulovať v roku 586. Mesto bolo zničené, chrám vypálený a vydrancovaný. Dielo skazy dokončil hlavný veliteľ osobnej stráže Nebuzaradan, ktorý mesiac po odchode babylonských vojsk celkom mesto zruinoval a urobil ho neobývateľným. Sedekiáš so svojimi prívržencami sa ešte pokúsil o útek, chcel sa uchýliť k Amončanom do bezpečia. Útek sa mu však nepodaril. Pri Jerichu ho chytili a čakal ho biedny a krutý osud: priviedli ho pred hlavný stan Nabuchodonozora do Ribly v okovách, po vynesení rozsudku pred jeho očami zabili jeho synov, potom mu vyškríabali oči a spútaného odviekli do zajatia do Babylonu, kde aj zomrel (porov. 2 Kr 25, 7). Judský štát tým navždy prestal jestvovať.

Život v Judsku bol ochromený. Babylončania pre správu krajiny ustanovili Godoliáša, syna Achikama, ktorý zachránil život Jeremiášovi. Sídliť v Micpe, kde ho zavraždil istý Izmael so sprisahancami, ktorí utiekli do Egypta a so sebou donútili odísť aj Jeremiáša.

Tragédia Izraela: exil v Babylone a obnova [5, s. 65-75]

Archeologické vykopávky dosvedčujú, že krajina okolo Stredozemného mora bola celkom zničená, mestá zostali v popole. Obývatelne boli iba časti celkom na juhu v púšti Negev a územie severne od Jeruzalema, ktoré sa stali súčasťou provincie Samária. Bright uvádza počet obyvateľov Judska v 8. stor. približne 250 000, pritom po exile, keď sa začali vracat prví vyhnanci, ich bolo sotva 20 000 [1, s. 352]. V čase atentátu na Godoliáša Judsko prakticky prestalo jestvovať. Pobyt exulantov v Babylone nie je známy. Podľa Jeremiášových údajov sa do zajatia dostalo asi 4 600 ľudí, v 2 Kr 24 je to až 8 000. Je to iste údaj o počte dospelých mužov. Celkový počet zajatcov mohol byť aj viacnásobne vyšší. Veľké množstvo obyvateľov bolo asi počas babylonských nájazdov zavraždených. Židia sa v zajatí mohli stretávať, stavať domy, pestovať vinice, organizovať; ich kráľ Jojakin mal na kráľovskom dvore v Babylone privilegované miesto, titul kráľ Judska mu zostal, okolo roku 560 bol prepustený. Pomerne veľký počet Židov odišiel tesne pred babylonským zajatím do Egypta a tam na niekoľkých miestach vytvorili usporiadané a dobre organizované židovské kolónie. Veľká kolónia Židov sa usadila na Elefantine, čo bol ostrov na Níle v blízkosti Assuanu. Židovská diaspora sa začína až babylonským zajatím.

Nabuchodonozor roku 562 pred Kr. zomrel a ríša sa vnútorne oslabil. Následná Nabonidova vláda bola úplne slabá. Tento čudák na kráľovskom tróne sa staral o starobylé kultúry a dal znovu vystavať antické chrámy, začo sa dostal do konfliktu s miestnymi kňazmi v Babylone, ktorí ho považovali za bezbožného. Nakoniec sa z neznámych dôvodov rozhodol presťahovať do Arabskej púšte, do oázy Tema, kde žil 8 rokov a vládu prenechal synovi Baltazárovi (Belsassar).

V južnom Iráne však v Anšane povstáva knieža Kýros, ktorý sa s pomocou Nabonida otvorene postavil proti Médom; bol totiž ich vazalom. Roku 550 dobyl Kýros Ekbatanu, zosadil tamojšieho kráľa Astyaga a stal sa médijským kráľom. Babylon padol do rúk Kýrovmu vojsku prakticky bez boja. Najskôr ríša stratila severné územie provincie Elam, keď generál Gobriáš (Gubaru), ktorý tam bol guvernérom, prešiel na stranu Kýra. V októbri roku 539 pred Kr. padol Babylon do rúk Gobriáša a o niekoľko týždňov triumfálne vťahal Kýros do mesta pozdravovaný domácim obyvateľstvom ako jeho osloboditeľ. Nový kráľ uznal kult babylonského boha Marduka, dokonca sa zúčastnil na vykonávaní jeho kultu. Kýrov syn Kambyses sa stal v Babylone kráľom ako osobný zástupca svojho otca a Kýros pokračoval vo výbojoch ďalej.

Veľmi spoľahlivým historickým prameňom pre skúmané obdobie po exile sú *knihy Ezdráš a Nehemiáš*. Najznámejším rozhodnutím, ktoré Kýros Veľký v Babylone urobil, bol dekrét z roku 538 pred Kr., podľa ktorého sa židovské obyvateľstvo smie vrátiť do vlasti a obnoviť svoj kult (porov. 2 Krn 36, 23; Ezdr 1, 2 - 4). Nariadil postaviť chrám a vrátiť do neho posvätné nádoby, ktoré odniesli babylonské vojská. Prvá skupina navrátilcov zo zajatia z Babylonu vyšla pod vedením Šešbassara. Čo

sa týka počtu osôb v tejto prvej skupine, nie je celkom známy. O osobe Šešbassara píše biblické texty málo a dosť nejasne. Zdá sa, že autorom týchto textov nie je celkom známy Šešbassarov štatút. Titul *pechah*, ktorý mu patril, nehovorí veľa o právomociach jeho nositeľa.

Nástupcom Šešbassara sa stal Zorobábel. Nevie sa, ktorý z nich položil základný kameň stavby chrámu. Jestvujú miesta v Písme, ktoré to pripisujú jednému, iné zas druhému z uvedenej dvojice vodcov. Pravdepodobne na stavbe pracovali obaja, pretože stavba trvala dlho. Nástupcom Kýra sa stal jeho syn Kamyses, ktorý svoje výboje zameril na Egypt. Podarilo sa mu podmaniť si túto krajinu.

Pre židovské obyvateľstvo Judska prvé roky po návrate boli rokmi biedy a sklamaní. Počet obyvateľstva bol veľmi nízky, chýbali základné prostriedky živobytia. V tejto situácii došlo medzi Židmi v Judsku a Samaritánmi k roztržke. Samaritáni sa tiež hlásili k jahvizmu a chceli sa zúčastniť na stavbe chrámu. Judskí Židia ich však odmietli, pretože ich považovali za nečistých. Blízko bolo nebezpečenstvo vypuknutia občianskej vojny. Príchod Zorobábela do Jeruzalema nie je celkom známy, ani rok nástupu k moci či službe v Jeruzaleme. Jeho najväčšími zásluhami je najmä to, že z Babylonu priviedol značné množstvo Židov do vlasti a že sa mu podarilo prelomiť odpor a intrigy, ktoré proti stavbe chrámu vyvíjali centrá v Samárii. Do Jeruzalema prišiel pravdepodobne niekoľko rokov pred rokom 520. Už druhé desaťročie pokračovala stavba chrámu, ale napriek tomu stavba bola ešte stále iba pri základných múroch. Posledné roky pred rokom 520 pred Kr. sa stavba chrámu celkom zastavila. Aktívne ľud motivovali proroci Ageus a Zachariáš. Oba ja datujú začiatok svojho prorockého účinkovania na rok 520 pred Kr. V marci 515 bola stavba dokončená a chrám bol slávnostne posvätený za veľkého jasotu ľudu. Ihneď sa z tohto chráma stala symbolická národná inštitúcia, ktorá zjednocovala celý národ bez rozdielu hraníc. V novom chráme sa museli vykonávať bohoslužby aj za perzského kráľa, pretože on podporoval jeho stavbu (porov. Ezdr 6, 10).

O období medzi posviackou jeruzalemského chrámu a príchodom Ezdráša a Nehemiáša do Jeruzalema, cca 70 rokov, vieme veľmi málo. V tomto období sa náboženský život Židov rozvíjal nielen v Jeruzaleme, ale aj v Egypte na Elefantine a v Malej Ázii. Život na Elefantine je dnes pomerne dobre známy, pretože na začiatku 20. stor. boli objavené mnohé texty. Tieto texty dokazujú, že na týchto miestach bol rozvinutý pomerne dobre prosperujúci hospodársky život a v náboženskej oblasti ukazoval vo veľkej miere synkretistické prvky. Tieto komunity boli dobre organizované a s Jeruzalemom udržiavali úzke kontakty.

Autori odhadujú, že počet obyvateľov v Judsku v 1. pol. 5. stor. pred Kr. bol asi 50 000 [1, s. 394]. V tom čase bolo Judsko spravované zo Samárie, čo prinášalo mnohé problémy a o niektorých otázkach rozhodoval veľkňaz. Veľkňazmi boli vtedy Jozue, Jojakim a Eljašib.

V Ezdr 4 sa nachádza nejasná správa, že židovský národ v Jeruzaleme bol obžalovaný na perzskom dvore, že proti vôli kráľovského dvora ob-

novuje mesto a stavajú jeho hradby. Možno za tým predpokladať pozíciu obyvateľstva bez ochrany, zbraní, vystavené tyranii pravdepodobne zo strany Samárie. Rovnako nenávisť sa voči Židom správali Edomčania, ktorí tlačili na Judsko z juhu, od prístavu Eciongeber.

Nehemiáš sa spolu s Ezdrášom zaslúžili o záchranu identity židovského národa. V Judsku uskutočnili radikálnu reorganizáciu politického a náboženského života. Z biblických textov nie sú presne známe všetky okolnosti ich účinkovania v Jeruzaleme. Predovšetkým problémová je chronológia ich misie. Na túto otázku jestvujú 3 hypotézy ako možné odpovede.² Isté je, že Nehemiášova služba (Neh 2, 1) v Jeruzaleme začína v 20. roku vlády Artaxerxa I. (445) a končí v 32. roku vlády tohto kráľa (433).

Judsko bolo za Nehemiášovej správy malou provinciou s asi 50 000 obyvateľmi. Zaberalo územie od Betelu na severe k Betsuru na juhu. Charakteristickou črtou vtedajšieho života tu bola krajná chudoba. Takáto situácia bola vhodnou príležitosťou pre ziskuchtivých ľudí požičovať chudobným a keď neboli schopní vrátiť, tak ich potom vyvlastnili. Nehemiáš voči tomuto neduhu zakročil s veľkou rýznosťou. Priestupníkov si zavolať, apeloval na nich a vyžiadal od nich prísahu, že viac takto nebudú postupovať. Napriek razantnej politickej reforme nepodarilo vytvoriť z národa vnútorne kompaktný celok, ktorý by mal vnútornú ideu, náplň a smer. Pri všetkých Nehemiášových snahách a reformách bola potrebná nejaká vnútorná reforma. Pravdepodobne v tomto čase prišiel do Jeruzalema aj Ezdráš, ktorý Nehemiášove príležitostné náboženské reformy presadzoval systematicky.

Táto osobnosť obnovy Judska je zviazaná s náboženskou obnovou. Ezdráš prišiel do Jeruzalema splnomocnený k tomu, aby mohol viazať Židov v satrapii Abnahara pod Zákon. Jeho splnomocnenie sa však týkalo náboženského života. Jeho výhodou však bolo, že splnomocnenie mu platilo na Židov celej menovanej satrapie. Ezdrášov oficiálny ti-

² a) *Ezdráš predchádzal Nehemiášovi*. Je to tradičná teória, uvedená v texte knihy a vychádza z údajov, že Ezdráš prišiel do Jeruzalema v 7. roku vlády Artaxerxa I. (464 - 424), teda roku 458, teda 13 rokov pred Nehemiášom (iní autori uprednostňujú rok 459). Kniha Ezdráš však nikdy necituje Nehemiáša. Aj to je dôvod pre vyššie spomínané tvrdenie.

b) *Nehemiáš predchádzal Ezdrášovi*. Táto teória vychádza z hlavného faktu a síce, že Ezdrášovo prvenstvo je zámerne redakčné, a nezodpovedá skutočnosti, pretože je teologické. Z iných miest knihy vyplýva, že Ezdráš by mohol prísť do Jeruzalema až roku 398 a to by zodpovedalo 7. roku vlády Artaxerxa II.

c) *Ezdráš medzi dvomi misiami Nehemiáša*. Zahŕňa v sebe argumenty oboch predchádzajúcich možností, len sa tu ukazuje jedna ťažkosť: časové údaje knihy nevyhovujú. Na vyriešenie tohto problému autori navrhujú upraviť časový údaj o siedmom roku Artaxerxa [čo bol údaj pre príchod Ezdráša do Jeruzalema] (Ezdr 7, 7) ináč: jedni navrhujú namiesto 7. rok čítať 27. rok, čiže 438 (Wellhausen, Procksch) a iní navrhujú 37. rok, čiže 428 - 427 (Bertholet, Albright, Gelin, Rudolph) [porov. 5, s. 74 - 75].

tul znel: „Kňaz Ezdráš, učený v Zákone nebeského Boha“ (porov. Ezdr 7, 12). Treba pod tým rozumieť nielen zákonníka (= učiteľa Tóry), ako to často uvádzajú rôzne pramene, ale ide skôr o špeciálneho splnomocnenca kráľa. Uvádzanie Zákona do života však nebolo len teoretickou záležitosťou. Mnohí z popredných jeruzalemských rodín (a to aj z kňazských a veľkňazských rodín) ukazovali veľmi zlý príklad (porov. Ezdr 10, 18nn). Ezdráš pritom postupoval veľmi opatrne. Pred zhromaždeným spoločenstvom sa modlil a vyznával hriechy ľudu, kým sa nedotkol ich svedomia, až kým Židia z vlastného popudu nesľubovali, že sa so svojimi pohanskými ženami rozídu. Ezdrášova reforma trvala asi rok. Po jej splnení asi zomrel. Jozef Flavius (*Ant.* 11, 5, 5) tvrdí, že bol pochovaný v Jeruzaleme, iná tradícia kladie hrob do Iraku. Legendy urobili z neho druhého Mojžiša, čo je odôvodnené, pretože ak Mojžiš dal základ Izraelu ako národu, tak Ezdráš ho znovuobnovil [1, s. 410].

Helenizmus a makabejské hnutie [5, s. 76 - 83]

O židovských neskorších dejinách sa možno dozvedieť z informácií zo židovskej kolónie v Elefantíne. Z roku 419 pochádza *Pesach papyrus*, v ktorom sa spomína Nehemiášov brat Chananiáš, splnomocnenec pre židovské záležitosti v Jeruzaleme. Spolu so satrapom Armasom vydal pre Židov v Egypte dekrét, podľa ktorého egyptskí Židia sa mali vo veciach sviatkov (najmä sviatku nekvasených chlebov) riadiť Ezdrášovými zákonmi. Z tých istých textov je známe, že Židia v Elefantíne pri jednom protižidovskom povstaní (zo strany kňazov boha Chnuma) prišli o svoj chrám. Je zaujímavé, že v tomto chráme konali kult. Židia sa ihneď sťažovali aj v Jeruzaleme, ale tam nenašli vôľu na stavbu chrámu, asi aj kvôli centralizácii kultu v Jeruzaleme.

V tomto období došlo k prehĺbeniu krízy medzi Jeruzalemom a Samáriou. Samaritáni sa rozhodli postaviť si vlastný chrám na vrchu Garizim. Jozef Flavius napísal (*Ant.* 11, 7n), že sa stavba začala na popud *Sanballata*, keď bol jeho zať z Jeruzalema vyhnaný (porov. Neh 13, 28). Na tomto autorovi asi nemožno celkom zakladať jednoznačné tvrdenia. V každom prípade chrám na hore Garizim už stál na začiatku 2. stor. pred Kr., možno aj dlhšie predtým [1, s. 435]. V tom čase malo Judsko poloautonómny štatút. Bolo spravované veľkňazom a malo právo raziť mince a vyberať chrámovú daň. Razili sa strieborné mince s nápisom *Jehud* alebo našli sa aj nejaké nádoby, na ktorých boli nápisy *Jehud* a *Jeruzalem*. Do úradia sa dostala hebrejčina a jej miesto v živote prevzala aramejčina, ktorá bola vtedy všeobecne používanou rečou v Perzskej ríši.

Pre neskoršiu dobu sú spoľahlivým prameňom historického poznania *Knihy Makkabejcov* zachované v gréčtine. Roku 336 pred Kr. prevzal v Perzii moc Darius III. a v Grécku Alexander Veľký. Začalo sa rýchlo šíriť myšlienkové hnutie helenizmu. Alexander Veľký (336 - 323) vyrastal pod vplyvom Aristotela. Získal celú Malú Áziu a neskôr aj Perzskú rí-

šu. Nevieme presne, kedy dobyl Judsko (v priebehu rokov 333 - 331). Egypt získal bez odporu a priznali mu titul faraón. Roku 323 ochorel a v Babylone zomrel. Ríša bola ihneď rozdelená medzi diadochov „nástupcov“, čo boli Alexandrovi generáli. Ptolemajus sa zmocnil Egypta a sídlo si zriadil v Alexandrii. Seleukus sa zmocnil Sýrie a Mezopotámie so sídlami v Seleukii a Antiochii. Obaja panovníci mali záujem o územie Judska a Fenície. Spočiatku sa toto územie podarilo ovládnuť Ptolemaiovi. Takýto stav trval asi jedno storočie a o tomto období v Judsku vieme veľmi málo. Ptolemajovci asi nesiahali Židom na ich dovtedajší status, a tak sa život vyvíjal relatívne pokojne. V tom čase veľmi vzrástol počet židovských obyvateľov v Egypte. Niektorí tu žili už stáročia, iní sa tu dostali ako zajatci, iní ako obchodníci. Autori udávajú, že v 1. stor. po Kr. žilo v Egypte asi 1 milión Židov. Alexandria sa tak stala centrom svetového židovstva. Egyptskí Židia strácali stále viac kontakt s hebrejčinou a preklad biblických textov do gréčtiny sa ukázal ako nevyhnutný. Preklad hebrejských biblických textov začal v 3. storočí a bol ukončený asi v 2. stor. pred Kr. Jeho význam popri inom kánonickom radení kníh je v tom, že umožnil vplyv gréckeho myslenia na židovské myslenie a v konečnom dôsledku tento preklad, ktorý sa nazýva Septuaginta (LXX), umožnil aj rozšírenie kresťanstva.

Seleukovci sa s rozdelením Alexandrovho územia nikdy neuspokojili a chceli získať Judsko, Samáriu a Feníciu. Podarilo sa im to až za vlády Antiocha III. Veľkého (223 - 187), ktorý najskôr utrpel od Egyptanov ťažkú porážku v Rafii (217). Neskôr sa vzbopil a Egyptanov roku 198 v bitke pri Baniase, pri prameňoch Jordána porazil.

Vláda Antiocha III. sa ukázala pre Židov ako veľmi priaznivá, na 3 roky boli oslobodení od daní, dostali finančnú pomoc na obnovu chrámu. Mnohí Židia sa mohli vrátiť z emigrácie. Práve vtedy začala ďalšia skúška Židov vo forme helenizmu. Bol to predovšetkým kultúrny a filozofický smer, presadzujúci grécku kultúru. Na území Judska, Samárie a Galiley vznikli helénske mestá: Sebaste (Samária), Filadelfia (Amman), Ptolemaida (Akri), Scytopolis (Bet-Šean). Zaujímavou ukážkou správnej orientácie židovského myslenia v helenistickom hnutí je židovská múdroslovná literatúra, knihy Prísloví, Kazateľ, Múdrosti a Sirachovho syna.

Helenistické myšlienky dopadli tvrdo na židovský národ. Stalo sa to z dvoch dôvodov: prvým a hlavným dôvodom bolo tvrdé a násilné presadzovanie helenizmu aj v náboženstve Antiochom IV. Epifanom (175 - 164) a druhým dôvodom bola nesprávna orientácia časti národa potom, čo prenasledovanie prestalo. Politika Antiocha IV. spočívala na jeho snahe zaistiť pokoj v provinciách, ktoré sa hlásili o svoje práva. Udeľovanie veľkňazskej hodnosti sa postupne stalo záležitosťou menovania zo strany Antiocha IV. a toto menovanie zas bolo finančnou záležitosťou. Tak sa stalo, že veľkňaz Oniáš III. bol v tých časoch asi posledný veľkňaz, ktorý mal na pamäti skutočné blaho. Jeho brat Jozue s menom Jason, sa novému panovníkovi Antiochovi IV. po jeho nástupe k moci ponúkol, že ak od neho dostane veľkňazskú hodnosť, tak mu zaplatí veľkú sumu

peňazi a bude podporovať jeho politiku. V Jeruzaleme sa objavilo prvé gymnázium, čiže telocvičňa. Menelaos donútil Jasona utiecť do Transjordánska. Podieľal sa aj na zavraždení Oniáša III. (porov. 2 Mak 4). V roku 168 podnikol Antiochus IV. ďalšiu výpravu do Egypta. Antiochus poslal neskôr do svätého mesta svojho zmocnenca Apolónia, ktorý mesto veľmi poškodil, mnohých Židov vrhol do otroctva a smerom na juh od chrámu postavil pevnosť, zvanú Akra. Do tejto pevnosti umiestnil seleukovskú vojenskú jednotku, ktorá sa na 25 rokov stala symbolom cudzej okupačnej moci. Jeruzalem sa tak postupne začal meniť na helenistické mesto a jeho kult Pána mal postupne splynúť s kultom boha Dia. Keď sa Antiochus IV. dozvedel o odpore niektorých židovských kruhov, vydal edikt, razom boli zakázané židovské sviatky, obety v chráme a obriezka. To všetko bolo nariadené pod trestom smrti. Všade v krajine boli postavené pohanské oltáre a na nich prinášané nečisté zvieratá na obeť. Židia boli nútení jesť bravčové mäso a vrcholom všetkého bol kult gréckeho boha Dia v chráme. Pri tomto kulte mu, samozrejme, bolo prinášané bravčové mäso. Židia sa museli zúčastňovať aj na iných obetách a kultoch, ako je oslava Dionýza alebo každoročná obeta na počesť kráľovských narodenín a pod. (porov. 2 Mak 2) [1, s. 449]. Tento edikt vyvolal protitlak. V Judsku ho prekvapil silný odpor zbožných Židov. Rozhodol sa krvavo uplatniť svoj edikt a akýkoľvek odpor kruto trestal. Rodiny, ktoré napred dali svojim deťom obriezku, boli celé vyvraždené. Kto zachovával sobotu, bol takisto potrestaný smrťou. Rovnako pochodil aj ten, kto odmietol jesť nečistý pokrm. Centrum odporu sa sformovalo v kruhoch chasídím (*zbožní verní Zákonu*), z ktorých sa vyvinuli farizeji a eséni. Prenasledovanie, ktoré Antiochus IV. rozpútal, bolo veľmi kruté; Židia sa nakoniec chopili zbrane.

Do mesta Modín sa na základe ediktu dostavil kráľovský úradník, ktorý vyzval tamojšieho obyvateľa Matatiáša, z kňazského rodu Šimona Hasmoneja, aby obetoval ako prvý, čo on odmietol. Keď videl, ako sa iný Žid chystá obetovať pohanskému bohu, zabil ho pred oltárom a spolu s ním aj úradníka. Ihneď potom sa aj so svojimi piatimi synmi (Júda, Šimon, Ján, Eleazar, Jonatán) a ďalšími prívržencami odobral do hôr. Táto skupina si ihneď získala veľké sympatie v celom Judsku a rýchlo sa zmenila na veľké povstanie. Jeho členovia sa usilovali pôsobiť aj nábožensky medzi ľuďom. Presadzovali obriezku detí a likvidovali pohanské oltáre v krajine. Pritom si prispôsobili aj sobotný príkaz tak, že kým to bude potrebné, budú bojovať aj v sobotu, čo ináč Zákon zakazoval.

Po smrti Matatiáša prevzal velenie smelý a nábožný syn Júda s prímenním *Makkabí* (kladivo). Antiochus považuje nepokoje za skoro ukončené. Na vzbúrenecov poslal najskôr Apolónia, ktorého porazili ako neskôr generála Serona. Nanovo poslaný Lyziáš zhromaždil veľké vojsko s generálmi Ptolemajom, Nikanorom a Gorgiášom. Ani im sa nepodarilo dostať Júdu, ktorý ich porazil. Nasledujúci rok sa Lyziáš vrátil do Judska s ešte početnejším vojskom, ale aj vtedy Júda zvíťazil. Zdalo sa, že Seleukovci nedokážu vzdorovať Júdovi a jeho vojsku, čo on využil na

očistu chrámu. Zlikvidoval kult boha Dia. Poškvrnený oltár zbúrali a postavili nový. Verní kňazi boli uvedení do úradu; boli zhotovené nádoby pre chrám a v decembri 164, presne 3 roky po poškvnení chrámu, bolo za veľkého jasotu obyvateľstva jeho posvätenie. Odvtedy každoročne na sviatok *Chanukka* Židia slávia podnes slávnosť Obnovenia chrámu. Táto obnova pravého kultu spôsobila, že Židia nadobudli náboženskú slobodu a pocit samostatnosti, v ktorých sa neskôr vybudí isté teologické vrenie najmä kvôli uzurpovaniu Makkabejcov na veľkňazský úrad. Náboženské skupiny farizejov, esénov, saducejov a kumráncov sa viažu k tomuto obdobiu. Hasmonejské obdobie prakticky pokračuje až po rímsku okupáciu v roku 63 pred Kr. veliteľom Pompejom, ktorý potvrdí Hyrkána II. ako veľkňaza, no do politických hier a praktík Rimanov sa vľúdi Idumejčan Antipater, ktorého syn Herodes Veľký napokon získa titul kráľ Judska a vládne v rokoch 37 – 4 pred Kr. [3, s. 63 – 64].

Literatúra

1. BRIGHT, J. Geschichte Israels. Düsseldorf, Patmos Verlag. 1966.
2. DUBOVSKÝ, P. a kol. Genезis. Komentáre ku Starému zákonu I. Trnava. 2008.
3. MERLO, P. Breve storia di Israele e Giuda. Cinisello Balsamo, San Paolo. 2010.
4. RENDTORFF, R. Hebrejská bible a dejiny. Praha, Vyšehrad. 1996.
5. TYROL, A. Dejiny židovského národa. Ružomberok, KPF ŽU. 1999.
6. SOVA, M. Biblické kráľovstvo Dávida a Šalamúna. in Impulz 2010, Roč 6, č. 3, s. 57 – 74.
7. LEMCHE, N. P. The Old Testament – a Hellenistic Book? in The Israelites in History and Tradition Louisville, Westminster John Knox Press. 1998. SJOT 7, s. 163 – 93.
8. JANČOVIČ, J. „V srdciach sa vrátili do Egypta“ (Sk 7, 39). Exegeticko-teologická analýza perikopy Ex 32 – 34 s využitím kánonického prístupu. Bratislava. 2009.
9. <http://en.wikipedia.org/wiki/Abdi-Heba> (20. novembra 2010)

ThDr. Jozef Jančovič, PhD., kňaz, po absolvovaní licenciátu z biblických vied na Pápežskom biblickom inštitúte v Ríme prednáša od r. 1999 na RKCMF UK Starý zákon, biblickú exegézu a archeológiu. V roku 2009 získal PhD. na príslušnej fakulte po obhájení práce Kánonický výklad Knihy Exodus 32 – 34. Za Katolícku cirkev sa podieľal v rokoch 2001 – 2007 na ekumenickom preklade Biblie. Je členom Catholic Biblical Association of America so sídlom vo Washingtone.